

Ömer Nasuhî Bilmen’in *Hikmet Gonceleri* Adlı Eserinde Fars Edebiyatından Yapılan Alıntılar ve Kaynakları

Orhan BAŞARAN*

ÖZ

Ömer Nasuhî Bilmen, daha çok dinî ilimler alanındaki eserleriyle temayüz etmiş bir din âlimi olmakla birlikte, edebiyat alanında da çeşitli eserler telif etmiş bir ediptir. Arap, Fars ve Türk edebiyatları alanlarında derin bir birikime sahip olan Bilmen, dinî ilimler ile ilgili eserlerinde de bu birikimini değerlendirmiş ve dinî konuları açıklarken zaman zaman Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından bazı alıntılara yer vermiştir. Dinî ilimlere dair olan eserleri arasında edebî birikimini en çok yansıttığı kitabı hadis alanında kaleme aldığı *Hikmet Gonceleri*’dir. Çalışmamızda Ömer Nasuhî Bilmen’in bu eserinde hadisleri açıklarken Fars edebiyatından yaptığı alıntılar ele alınmıştır. Bu alıntıların Farsça metinleri Fars alfabesiyle, okunuşları da transkripsiyon alfabesiyle verildikten sonra Türkçe çevirilerine yer verilmiş ve bunların kaynakları önemli ölçüde tespit edilerek belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Nasuhî Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, Hadis, Fars edebiyatı, Farsça şiir.

ABSTRACT

Quotations From Persian Literature in The Work of “Hikmet Gonceleri” (Buds of Wisdom) of Umar Nasubi Bilmen and their Sources

Although Umar Nasuhî Bilmen was distinguished as a scholar of religious sciences, he is at the same time the author of several literary works. He has a broad repertoire in the fields of Arabic, Persian and Turkish literatures and thus he benefited from this broad knowledge in his religious writings. In this regard, some quotations from Arabic, Persian and Turkish literatures occasionally appear in his works while explaining religious matters. Among his works concerning religious sciences, “Hikmet Gonceleri” (Buds of Wisdom) is his book on Hadith in which he reflected his literary repertoire to the utmost degree. In our study, we have dealt with the quotations from Persian literature that he utilized while explaining the hadiths. The Persian texts of these quotations were given in Persian alphabet and their pronunciations were displayed with transcriptional alphabet, and also Turkish translations of them were added. In this study we stated sources of these Persian quotations detected to a great extent.

Keywords: Umar Nasuhî Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, Hadith, Persian literature, Persian poem.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü öğretim üyesi (obasaran@atauni.edu.tr)

Giriş

Ömer Nasuhî Bilmen (1883-1971) fıkıh, tefsir ve hadis başta olmak üzere dinî ilimlerin değişik alanlarında çok sayıda eser telif etmiş bir din âlimi ve aynı zamanda Arap, Fars ve Türk edebiyatlarıyla ilgilenmiş, bu sahada derin bir birikim kesbetmiş ve her üç dilde şiirler kaleme almış bir edip ve şair vasfıyla dikkat çeken bir kişiliktir.¹

Gençlik yıllarından itibaren edebiyata büyük bir ilgi duyan, bu alanda kendisini yetiştiren ve eserler kaleme alan Ömer Nasuhî Bilmen, İstanbul'a göç ederken, orada şairler arasında yer almayı arzulamıştır. İstanbul'a gittikten sonra daha çok dinî ilimler alanında yoğunlaşan ve bu alanda birçok eser telif eden Ömer Nasuhî Bilmen, edebiyata olan ilgisini kaybetmemiş, dinî ilimler ile ilgili eserlerini yazarken edebî birikimini de kullanmıştır. O, eserlerinde dinî konuları açıklarken yeri geldikçe anlatımlarını desteklemek ya da onlara bir zenginlik katmak üzere bazen kendisine ait şiirlere yer verdiği gibi, bazen de Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının tanınmış edip ve şairlerinden çeşitli alıntılar yapmıştır.²

Ömer Nasuhî Bilmen'in dinî ilimler ile ilgili çalışmaları içerisinde edebî birikimini en çok yansıttığı eserlerinden biri hadis alanında kaleme aldığı *Hikmet Gonceleri 500 Hadis-i Şerif Tercümesi ve İzhahı* adlı kitabıdır³. Ömer Nasuhî Bilmen'in bu eserinde hadis-i şerifleri açıklarken, çoğu manzum olan Arapça, Farsça ve Türkçe birçok edebî unsura yer verdiği görülmektedir. Fars edebiyatından ihtiva ettiği alıntılar açısından bu eser üzerinde yaptığımız incelemede, genellikle şiir mahiyetinde olan bu alıntılarının çoğunun Farsça metin ve tercümelerinin birlikte verildiği, bazılarının tercümelerinin verilip Farsça metinlerinin verilmemesi, bir kısmının ise Farsça metinlerinin verilip tercümelerine yer verilmemesi görülmüştür. Diğer taraftan eserin genel metninde olduğu gibi, Latin alfabesiyle yazılan Farsça metinlerin yazımında da fazla miktarda baskı, dizgi ve redaksiyon hatalarının bulunduğu müşahede edilmiştir⁴. Öte yandan eserdeki Farsça alıntılarının bir kısmının kaynağının yazar ya da eser adı zikredilerek belirtildiği hâlde, bir kısmının kaynağının ise hiçbir şekilde verilmemesi görülmüştür. Eserin sadeleştirme suretiyle yapılan son neşrinde⁵ ise asıl eserde anlamları verilmeyen Farsça alıntılarının –kısımî

1 Ömer Nasuhî Bilmen'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 797-798; Revnakoğlu, Cemâleddin Server, "Erzurum'un Büyük Kıymetlerinden: Yeni Diyânet Reisimiz", *Tarih Yolunda Erzurum*, yıl: 2, sayı: 7-8 (Ocak 1961), s. 8-9, 27; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhî Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, İstanbul 1975, s. 13-96; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Alimleri*, İstanbul 1987, s. 79-110; Yavuz, Hulûsi, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, s. 207-218; Yaran, Rahmi, "Bilmen, Ömer Nasuhî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 162-163.

2 Ömer Nasuhî Bilmen'in eserlerindeki Türkçe şiirler ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Elmalı, Hüseyin, "Şiirleriyle Ömer Nasuhî Bilmen", *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXIV, sayı: 2 (Nisan-Haziran 1998), s. 73-98; Kemikli, Bilal, "Ömer Nasuhî Bilmen'in Beyânü'l-Hak'taki Şiirleri", *Dinî Araştırmalar*, c. II, sayı: 4 (Mayıs-Ağustos 1999), s. 47-58.

3 Ömer Nasuhî Bilmen bu çalışmasını önce tefrika ederek *İslam* mecmuasının 18-48. sayılarında (Ankara, Haziran 1958-Eylül 1961) kısmen yayınlamış, daha sonra da kitap olarak basmıştır (Cevat Şen Kitabevi, İstanbul 1961, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1963).

4 Eserin *İslam* mecmuasında tefrika edilen kısımlarındaki Farsça metinler daha doğru bir şekilde verilmiştir.

5 Bilmen, Ömer Nasuhî, *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Gonceleri* (sad. Bilal Aksoy), Semerkand, İstanbul 2013.

hatalarla birlikte- tercüme edilmeye çalışıldığı, ancak Farsça metinlerdeki hataların hemen hemen hiç düzeltilmediği ve alıntılarının kaynağı konusunda da herhangi bir katkı sağlama yoluna gidilmediği görülmüştür. Bunun üzerine adı geçen eserde Fars edebiyatından yapılan alıntılar ile ilgili bir çalışmaya ihtiyaç duyulacağı kanaatine varılarak bu çalışma yapılmıştır.

Çalışmamızda *Hikmet Gonceleri*'nde tespit edilen Farsça alıntılar önce Fars alfabesiyle yazılmış, ardından da transkribe edilerek verilmiştir. Bu alıntılarının metinlerinde *-Hikmet Gonceleri*'ndeki hatalara değinilmeden- gerekli düzeltmeler yapılmış⁶, nüsha farkı olarak değerlendirilebilecek olan yerlerde Ömer Nasuhî Bilmen'in verdiği metin esas alınmış ve kaynak eserlerin matbu metinlerindeki farklar dipnotlarda belirtilmiştir. Çalışmada ayrıca Farsça alıntılarının tarafımızca yapılan çevirilerine yer verilmiş⁷ ve tarama ve araştırmalarımız sonucunda⁸ bunların tespit edilebilen kaynakları dipnotlarda gösterilmiştir.

Hikmet Gonceleri'ndeki Farsça Alıntılar

Hikmet Gonceleri'nde gerek manzum ve gerekse mensur olarak Farsça metniyle yer alan kırk sekiz alıntının yanı sıra, Farsça metnine yer verilmeyip sadece tercüme yoluyla yapılan iki alıntı da bulunmaktadır. Bunlar ait oldukları edip ve eserlere göre tasnif edilerek aşağıda verilmiştir.

I. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Eserlerinden Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in Fars edebiyatı alanında eserlerinden en çok yararlandığı zatların başında Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) gelmektedir. Sa'dî-i Şîrâzî'den; on üçü *Bûstân*'dan, beşi *Gülistân*'dan, biri de *Dîvân*'dan olmak üzere toplam on dokuz alıntı yapılmıştır. Bu alıntılarının on birinde müellif adı, birinde müellif ve eser adı birlikte zikredilerek kaynak belirtilmiş, yedisinde ise hiçbir şekilde kaynak verilmemiştir.

I.A. *Bûstân*'dan Yapılan Alıntılar

Bûstân'dan yapılan alıntılar *Hikmet Gonceleri*'ndeki sırasıyla aşağıda verilmiştir:

6 *Hikmet Gonceleri*'nde Farsça alıntılarının Latin alfabesiyle verilen metinlerinde çok hata bulunmaktadır. Çalışmamızda bu hataların belirtilmesine lüzum görülmemiştir. Zira bu çalışmanın amacı, üzerinde çalışılan eserin hatalarını tek tek ortaya koymak değil, ondan daha iyi istifade edilmesine yardımcı olmaktır. Bununla birlikte söz konusu hatalar hakkında bir fikir vermek üzere birkaç misal verelim:

Hikmet Gonceleri'ndeki Metin

Murd Muhsin leyk İhsaneş **Nemrud** (s. 57)

Kıra nakd başed **bizzat büzed** (s. 122)

Rahm hâbi ber zaifân rahm **gûn** (s. 134)

Heme tuhmî **namerdi** kâştî (s. 220)

Bibin lâcerem **ber çi** daştî (s. 220)

Doğrusu

Murd muhsin lik ihsaneş **nemrud**

Kirâ nakd başed **bizâ'at bered**

Rahm h'âhî ber za'ifân rahm **âr**

Heme tohm-i **nâ-merdumî** kâştî

Bebîn lâ-cerem **ber ki ber**-daştî

7 Farsça alıntılarının çoğunun Ömer Nasuhî Bilmen tarafından Türkçeye çevrilmiş olmakla birlikte bir kısmının çevirisiz bırakıldığı ve yapılan çeviriler içerisinde de bazen özet çeviri, bazen meâlen çeviri ya da şerh mahiyetindeki çevirilerin bulunduğu göz önüne alınarak, hem çevirilerdeki eksikleri gidermek hem de dil ve üslupta birlik ve bütünlük sağlamak açısından bu alıntılar yeniden ele alınarak Türkçeye çevrilmiştir.

8 Alıntılarının kaynaklarının tespiti çalışmasında önemli ölçüde Mihr Erkâm-ı Râyâne tarafından neşredilen Dorc 4 (Tahran 1390) adlı dijital kaynaktan yararlanılmıştır.

a. 81 nolu hadisin izahında Şeyh Sa'dî'ye nispet edilerek verilen aşağıdaki beyitler⁹ *Bûstân*'ın farklı bölümlerinden seçilerek alınmıştır:

گرت نهی منکر بر آید ز دست نشاید چو بی دست و پایان نشست^{۱۰}
 بگو آنکه دانی شود سودمند و گر هیچ کس را نیاید پسند^{۱۱}
 چو دست و زبان را نماند مجال به همت نمایند مردی رجال^{۱۲}

Geret nehy-i munker ber-âyed zi dest
 Neşâyed çu bî-dest u pâyân nişest
 Begû ânki dâni şevend sûdmend
 Veger hiç kes râ neyâyed pesend
 Çu dest u zebân râ nemâned mecâl
 Be himmet numâyend merdî ricâl

Bir münkeri menetme imkânı varken, elsiz ayaksızlar gibi oturmak uygun olmaz. Faydalı olacağını bildiğin bir şey varsa, kimsenin hoşuna gitmeyecek olsa da, söyle. Elde ve dilde mecal kalmadığında, büyükler gönül himmetleriyle yiğitlik gösterirler.

b. 121 nolu hadisin şerhinde yer alan ve kaynağı belirtilmeyen aşağıdaki beyit¹³ *Bûstân*'ın bazı nüshalarında bulunmaktadır:

ترا بنده از من به افتد هزار مرا چون تو نبود خداوندگار^{۱۴}
 Turâ bende ez men bih ufted hezâr
 Merâ çun tu nebved hüdâvendgâr

Sana benden daha iyi binlerce kul bulunur, ama bana senin gibi bir rab bulunmaz.

c. 136 nolu hadisin açıklamasında Şeyh Sa'dî'ye atfedilerek bir hikâye nakledilmiş, ilk beyitleri tercüme yoluyla aktarıldıktan sonra bu hikâyenin iki beytinin Farsça metni ve çevirisine yer verilmiştir¹⁵. *Bûstân*'da yer alan söz konusu hikâyenin alıntı yapılan beyitleri şunlardır:

- 9 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1963, s. 58-59; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 90-91. Ömer Nasuhi Bilmen *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler* (Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964) adlı eserinde de bu beyitlere yer vermiştir (bkz. s. 44).
- 10 Sa'dî-i Şirâzi, Muslih b. Abdillâh, *Külliyât-ı Sa'dî* (nşr. Nizâmüddîn Nûrî Kûtânî), İntişârât-ı Kitâb-ı Âbân, Tahran 1386 hş., s. 231.
- 11 Kırş. Sa'dî-i Şirâzi, s. 271: آنچه دانی سخن سودمند
- 12 Sa'dî-i Şirâzi, s. 232.
- 13 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 93; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 141. Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 204.
- 14 Sa'dî-i Şirâzi, s. 217, 8. dipnot.
- 15 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 102; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 155. Ömer Nasuhi Bilmen *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler* adlı eserinde de bu hikâyeyi aynı şekilde zikretmiştir (bkz. s. 203-204).

فرو بست پایِ دویدن به قید	شبی خوابم اندر بیابانِ فید
زمام شتر بر سرم زد که خیز	شتربانی آمد به هول و ستیز
که بر می نخیزی به بانگِ جرس	مگر دل نهادی به مردن ز پس
ولیکن بیابان به پیش اندر است	مرا هم چو تو خوابِ خوش در سر است
نخیزی دگر کی رسی در سیل	تو کز خوابِ نوشین به بانگِ رحیل
...	...
نبینند از رفتگان جز اثر	به ره خفتگان تا بر آرند سر
پس از مرگ بیدار بودن چه سود ^{۱۶}	سبق برد رهرو که بر خاست زود

Şebî h^vābem ender biyābān-i Feyd
Furū best pāy-i devīden be kayd
Şuturbānī āmed be hovl u sitīz
Zimām-i şutur ber serem zed ki hīz
Meger dil nihādī be murden zi pes
Ki ber mī neḥīzī be bāng-i ceres
Merā hem çu tu h^vāb-i huş der serest
Veliken biyābān be pīş enderest
Tu k'ez h^vāb-i nūşīn be bāng-i raḥīl
Neḥīzī dige key resī der sebīl

Be reh huftegān tā ber-ārend ser
Nebīnend ez reftegān cuz eser
Sebağ burd reh-rov ki ber-hāst zūd
Pes ez merg bīdār būden çī sūd

Feyd çölünde bir gece uykusuzluk üzerime çökmüş, yürüyemez olmuşum.

*Devecinin biri öfke ve hiddetle gelip devenin yularını kafama vurdu ve dedi ki:
"Kalk!*

Çan sesiyle bile kalkmıyorsun; arkada kalıp ölmek mi istiyorsun yoksa?

*Senin gibi benim de tatlı bir uykuya ihtiyacım var; ama önümüzde kat edilecek çöl
var.*

Kalkış çanı çaldığı hâlde tatlı uykudan kalkmazsan yolda kervana nasıl yetişirsin?"

...

Yolda uyuyakalanlar uyandıklarında, gitmiş olanların izinden başka bir şey göremezler.

Erken kalkan yolcu diğerlerini geride bırakır. Ölümden sonra uyanmanın ne faydası var?

d. 153 nolu hadisin izahında kaynağı belirtilmeden bir hikâyeden alıntı yapılmış, bu hikâyenin ilk beyitleri kısaca meâlen aktarıldıktan sonra, bir beytinin Farsça metni ve çevirisi verilmiştir¹⁷. *Bûstân*'da yer alan bu hikâyenin ilgili beyitleri şunlardır:

گذر کرد بر وی نکومحضری	یکی متفق بود بر منکری
که آیا خجل گشتم از شیخ کوی	نشست از خجالت عرق کرده روی
بر او بر بشورید و گفت ای جوان	شنید این سخن پیر روشن‌روان
که حق حاضر و شرم داری ز من؟ ¹⁸	نیامد همی شرمت از خویشتن

Yekî muttefiķ bûd ber munkeri
Guzer kerd ber vey nikû-maḥzari
Nişest ez ḥacâlet 'arak kerde rūy
Ki āyā ḥacil geştem ez şeyḥ-i kūy
Şenid in suhen pîr-i rûşen-revân
Ber ū ber-beşûrid u goft ey cuvân
Neyâmed hemî şermet ez ḥ'işten
Ki Ḥaḳ ḥâzır u şerm dâri zi men?

Birisi uygun olmayan bir iş işlemek üzereyken, iyi huylu bir insan onun yanından geçti.

Eyvah! Köyün şeyhine rezil oldum, diyerek, utancından kan ter içinde yığıldı.

Kalp gözü açık olan şeyh bu sözü duyunca ona kızarak dedi ki: "Hey delikanlı!

Hak Teâlâ hazır ve nazırken kendinden utanmıyorsun da benden mi utanıyorsun?"

e. 173 nolu hadis şerh edilirken yararlanılan ve Sa'dî'ye atfedilerek verilen şu beyitler¹⁹ *Bûstân*'da yer almaktadır:

17 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 113; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 172.

18 Krş. Sa'dî-i Şirâzi, s. 300: نیاید همی شرمت از خویشتن

19 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 122; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 186.

گل آلوده ای راه مسجد گرفت
یکی منع کردش که تَبَّتْ يَدَاكَ
ز بختِ نگون طالع اندر شگفت
مرا رقتی در دل آمد بر این
مرو دامن آلوده بر جای پاک
در آن جای پاکان امیدوار
که پاک است و خرم بهشت برین
بِهشت آن ستاند که طاعت برد
گل آلوده معصیت را چه کار
کرا نقد باشد بضاعت برد²⁰

Gil-ālūdeī rāh-i mescid girift
Zi baht-i nigūn ṭālī' ender şigift
Yekī men' kerdeş ki tebbet yedāk
Merov dāmen-ālūde ber cāy-i pāk
Merā riqqatī der dil āmed ber in
Ki pākest u ḥurrem behişt-i berin
Der ān cāy-i pākān-i ummīdvār
Gil-ālūde-i ma'şiyet rā çī kār
Behişt ān sitāned ki ṭā'at bered
Kirā naqd bāşed bizā'at bered

Çamura bulaşmış biri mescidin yolunu tuttu. Öyle şanssızdı ki talihi bile buna şaşırmıştı.

Biri ona engel oldu ve “Kahrolası herif! O temiz yere böyle kirli etekle gitme” dedi.

Bunu duyunca içim sızladı. Düşündüm ki yüce cennet temizdir ve mutluluk yeridir.

Temiz ve umut dolu insanların yeri olan o makamda günah çamuruna bulaşmış birinin ne işi var?

Cenneti, itaat eden alır ancak. Kimin akçesi varsa malı o alıp götürür.

f. 188 nolu hadis açıklanırken Şeyh Sa'dî'ye ait olduğu belirtilerek Farsça metinleri verilmeden sadece tercümelerine yer verilen beyitler²¹ *Bûstân*'da şöyle yer almaktadır:

بود خار و گل با هم ای هوشمند
چه در بندِ خاری تو گل دسته بند
کرا زشت خویی بود در سرشت
نبیند ز طاووس جز پایِ زشت²²

Buved hār u gul bā-hem ey hūşmend
Çi der bend-i hārī tu gul-deste bend
Kirā zişt ḥūyī buved der sirişt
Nebined zi ṭāvūs cuz pāy-i zişt

20 Krş. Sa'dî-i Şîrâzî, s. 298: کرا نقد باید بضاعت برد

21 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzbahı*, s. 131; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 200.

22 Sa'dî-i Şîrâzî, s. 277.

Ey akıllı! Gül ile diken hep bir arada olur. Neden dikene takılıp kalıyorsun? Sen gül demeti toplasana.

Kimin tabiatında kötü bir huy varsa, tavusa baktığında onun çirkin ayağından başka bir şey görmez.

g. 188 nolu hadis şerh edilirken yine Sa'dî'ye nispet edilerek başka bir hikâye özet tercüme şeklinde aktarılmış ve hikâyenin son beytinin Farsça metni ve çevirisi verilmiştir²³. *Bûstân*'da yer alan ve tamamı altı beyitten ibaret olan söz konusu manzum hikâye şudur:

شب و روز تلقین و تکرار بود	مرآ در نظامیه ادرار بود
فلان یار بر من حسد می برد	مر استاد را گفتم ای پرخرد
بر آید به هم اندرون خبیث	چو من داد معنی دهم در حدیث
به تندی بر آشفت و گفت ای عجب	شنید این سخن پیشوای ادب
چه معلوم کردت که غیبت نکوست؟	حسودی پسندت نیامد ز دوست
از این راه دیگر تو در وی رسی ²⁴	گر او راه دوزخ گرفت از خسی

Merā der Nizāmiyye idrār būd
 Şeb u rüz telkīn u tekrār būd
 Mer ustād rā goftem ey pur-ḥired
 Fulān yār ber men ḥased mī bered
 Çu men dād-i ma' nī dihem der ḥadīs
 Ber-āyed be-hem enderūn-i ḥabīs
 Şenīd īn suḥen pīşvā-yi edeb
 Be-tundī ber-āşuft u goft ey 'aceb
 Ḥasūdī pesendet neyāmed zi dūst
 Çi ma'lūm kerdet ki ḡybet nikūst?
Ger ū rāh-i dūzeh girift ez ḥesī
Ez īn rāh-i dīger tu der vey resī

Nizamiye Medresesi'nde bir vazifem vardı, gece gündüz dersi müzakere ve tekrar etmekle meşguldüm.

Bir gün hocama dedim ki: "Değerli Hocam! Filan arkadaş beni kıskanıyor;

Ben ne zaman bir hadisin manasını hakkıyla versem, o habis rahatsız oluyor."

Edeph timsali hocam bu sözümü duyunca hiddetle kızdı ve dedi ki: "Tuhaf!

Arkadaşının kıskançlığı diyelim ki hoşuna gitmedi; peki ama, gıybetin iyi olduğunu nereden çıkardın?

23 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 131; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 200.

24 Sa'dî-i Şirāzî, s. 267.

O, yaptığı alçaklıkla cehennemini yolunu tuttuysa, sen de şu diğer yoldan ona kavuşmuş oluyorsun.”

h. 225 nolu hadisin şerhinde yararlanılan ve Sa'dî'ye ait olduğu belirtilen aşağıdaki beyitler²⁵ *Bûstân*'ın iki farklı hikâyesinden seçilerek alınmıştır:

دریغا که فصلِ جوانی گذشت	به لهو و لعب زندگانی گذشت
دریغا چنان روح پرور زمان	که بگذشت بر ما چو برقِ یمان
دریغا که مشغولِ باطل شدیم	ز حق دور ماندیم و غافل شدیم ^{۲۶}
دریغا که بگذشت عمرِ عزیز	بخواهد گذشت این دمی چند نیز ^{۲۷}

Dirîgâ ki faşl-i cuvânî guzeşt
Be lehv u la'ib zindegânî guzeşt
Dirîgâ çunân rûh-perver zemân
Ki bugzeşt ber mâ çu berq-i yemân
Dirîgâ ki meşgûl-i bâtıl şodîm
Zi Hâk dūr mândîm u gâfil şodîm
Dirîgâ ki bugzeşt 'umr-i 'azîz
Beh'âhed guzeşt in dem-i çend nîz

Yazık! Gençlik çağı geçip gitti. Hayat oyun ve eğlence ile geçip gitti.

Yazık! Öyle cana can katan bir zaman, üzerimizden Yemen şimşegi gibi geçip gitti.

Yazıklar olsun bize! Boş ve batıl işlerle meşgul olduk, Hak'tan uzak kalıp gafil olduk.

Yazık! Kıymetli ömür geçip gitti. Kalan şu sayılı günler de geçip gidecektir.

i. 321 nolu hadis izah edilirken kaynak belirtilmeden alıntı yapılan aşağıdaki beyitler²⁸ *Bûstân*'da yer almaktadır:

کسی را که پندار در سر بود	مپندار هرگز که حق بشنود
ز علمش ملال آید از وعظ ننگ	شقایق به باران نروید ز سنگ ^{۲۹}

25 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 152; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 231. Ömer Nasuhî Bilmen bu seçme beyitlere *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler* adlı eserinde de aynı şekilde yer vermiştir (bkz. s. 62-63).

26 Krş. Sa'dî-i Şirâzî, s. 292: بلهو و لعب زندگانی برفت دریغا که فصل جوانی برفت

27 Sa'dî-i Şirâzî, s. 293.

28 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 205; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 304.

29 Krş. Sa'dî-i Şirâzî, s. 244: یکی را که پندار در سر بود

Kesî rā ki pindār der ser buved
Mepindār hergiz ki ḥaḡ beşneved
Zi ‘ılmeş melāl āyed ez va ‘z neng
Şakāyîḡ be bārān nerūyed zi seng

Kendini kibir ve gurura kaptıran kişinin hakkı dinleyip kabul edeceğini sanma asla.

İlmî şeyler onu usandırır, vaaz da ona ağır gelir. Yağmur ile taştan çiçek bitmez.

j. 345 nolu hadis açıklanırken kaynağı zikredilmeden bir hikâyenin başı meâlen aktarıldıktan sonra üç beytinin Farsça metni ve tercümesine yer verilmiştir³⁰. *Bûstân*'da yer alan bu hikâyenin meâlen aktarılan ilk üç beyti ile Farsça metin ve tercümesi verilen beyitleri şunlardır:

که از هولِ او شیرِ نر ماده بود	گزیری به چاهی در افتاده بود
بیفتاد و عاجزتر از خود ندید	بد اندیشِ مردم بجز بد ندید
یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت	همه شب ز فریاد و زاری نخفت
که می خواهی امروز فریادرس	تو هرگز رسیدی به فریادِ کس
بین لاجرم بر که برداشتی	همه تخمِ نامردمی کاشتی
...	...
که هرگز نیارد گز انگور بار ³¹	اگر بد کنی چشمِ نیکی مدار

Gezîrî be çāhî der-uftāde bûd
Ki ez hovl-i ū şîr-i ner mādē bûd
Bed-endîş-i merdum be-cuz bed nedîd
Beyuftād u ‘ācizter ez ḥod nedîd
Heme şeb zi feryād u zārî neḥuft
Yekî ber sereş kûft sengî vu goft
Tu hergiz resîdî be feryād-i kes
Ki mî ḥvāhî imrûz feryād-res
Heme toḥm-i nā-merdumî kâştî
Bebîn lâ-cerem ber ki ber-dāştî
...
Eger bed konî çeşm-i nîkî medār
Ki hergiz neyāred gez engūr bār

30 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 220; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 324-325.

31 Sa'dî-i Şirâzî, s. 174.

Kâhyanın biri bir kuyuya düşmüştü. Belâlı bir herifti, onun korkusundan erkek aslan dişi aslana dönerdi.

İnsanlar hakkında hep kötü düşünen bu adam, kötülükten başka bir şey görmedi. Kuyuya düşünce ne kadar âciz olduğunu anladı.

Feryat ve zırlıtısından bütün gece uyuyamayan biri başına bir taş attı ve dedi ki:

“Sen kimsenin imdadına yetiştin mi ki bugün feryadına yetişecek birini istiyorsun.

Hep namertlik tohumları ektin durdun, şimdi gözünü aç da aldığın mahsule bir bak.

...

Eğer kötülük yaparsan iyilik umma; çünkü ilgin ağacı asla üzüm vermez.”

k. 401 nolu hadisin şerhinde Şeyh Sa'dî'ye ait olduğu belirtilerek yer verilen aşağıdaki beyitler³² *Bûstân*'da yer alan bir hikâyeden alınmıştır:

نخورد از عبادت بر آن بی‌خرد که با حق نکو بود با خلق بد
سخن ماند از عاقلان یادگار ز سعدی همین یک سخن یاد دار
گنهکار اندیشناک از خدا بسی بهتر از عابدِ خودنما³³

Neḥord ez 'ibâdet ber ân bî-ḥıred
Ki bâ Ḥaḫ nikû bûd bâ ḥalḫ bed
Suḥen mâned ez 'âḫilân yâdgâr
Zi Sa'dî hemîn yek suḥen yâd dâr
Gunehkâr-i endîšnâk ez Ḥudâ
Besî bihter ez 'âbid-i ḥod-numâ

Hakk'a karşı iyi olup halka karşı kötü olan o akılsız, ibadetinden bir fayda görmedi. Akıllı zatların sözleri yadigâr olarak kalır. Sen de Sa'dî'nin şu sözünü hatırında tut.

Allah'tan korkan bir günahkâr, riyakâr bir âbiden çok daha iyidir.

l. 417 nolu hadis açıklanırken Şeyh Sa'dî'nin *Bûstân*'ına atıfta bulunularak ondaki bir hikâye nakledilmiş; önce hikâyenin baş kısmı meâlen aktarılmış, sonra bir beytinin Farsça metnine ve çevirisine yer verilmiştir³⁴. Söz konusu hikâyenin ilgili beyitleri şunlardır:

32 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzabı*, s. 251-252; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 371-372. Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 47.

33 Sa'dî-i Şirâzi, s. 229.

34 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzabı*, s. 261; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 385-386.

طریقَتِ شِنَاسَانِ ثَابِتِ قَدَمِ به خلوت نشستند چندی به هم
 یکی ز آن میانِ غیبتِ آغاز کرد درِ ذکرِ بی چاره‌ای باز کرد
 کسی گفتش ای یارِ شوریده‌رنگ تو هرگز غزا کرده‌ای در فرنگ
 بگفت از پسِ چارِ دیوارِ خویش همه عمر نهاده‌ام پایِ خویش
 چنین گفت درویشِ صادق‌نفس ندیدم چنین بخت‌برگشته کس
 که کافر ز پیکارش ایمن نشست مسلمان ز جورِ زبانش نرسد^{۳۵}

Tarīkat-şināsān-i şābit-ka-dem
 Be ḥalvet nişestend çendi be-hem
 Yekî z'ân miyân gıybet āgāz kerd
 Der-i zıkr-i bî-çāreî bāz kerd
 Kesî gofteş ey yār-i şūrīde-reng
 Tu hergiz gāzā kerdeî der Freng
 Begoft ez pes-i çār dīvār-i ḥ'îş
 Heme 'umr nenhādeem pāy-i ḥ'îş
 Çunīn goft dervīş-i şādīk- nefes
 Nedīdem çunīn baḥt-ber-geşte kes
 Ki kāfir zi peykāreş eymen nişest
 Muselmān zi covr-i zebāneş nerest

Tarikatı bilen ve bu yolda sebat edenlerden birkaç kişi birlikte halvete girdiler.

İçlerinden biri zavallı birinden söz açarak gıybet etmeye başladı.

Bir diğeri ona dedi ki: "Ey divane arkadaşım! Sen hiç Frenklerle savaştın mı?"

Dedi ki: "Hayatım boyunca dört duvarımın dışına adımımı atmış değilim."

Doğru sözlü derviş şöyle dedi adama: "Böyle talihsiz kimse görmedim."

Kâfir, kavgasından emin bir şekilde otururken, Müslüman, dilinin ezasından kurtulamamış."

m. 421 nolu hadis şerh edilirken kaynak belirtilmeden verilen aşağıdaki beyit³⁶ *Bûstân*'da yer almaktadır:

ندارند تن‌پروران آگهی که پرمعده باشد ز حکمت تهی^{۳۷}

Nedārend ten-perverān āgehī
 Ki pur-mi'de bāşed zi ḥikmet tehī

35 Sa'di-i Şirazi, s. 268-269.

36 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 266; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 393. Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 20.

37 Sa'di-i Şirazi, s. 255.

Bedenlerine düşkün olanlarda irfan olmaz. Zira midesi dolu olanlar hikmetten nasipsiz olur.

I. B. *Gülistân*'dan Yapılan Alıntılar

Hikmet Gonceleri'nde *Gülistân*'dan yapılmış olan alıntılar sırasıyla şunlardır:

a. 105 nolu hadisin izahında kaynağı zikredilmeden verilen aşağıdaki söz³⁸ *Gülistân*'da yer almaktadır:

دروغِ مصلحتِ آمیزِ به از راستِ فتنه‌انگیز^{۳۹}

Durūg-i maşlahat-āmīz bih ez rāst-i fitne-engīz

Maslahat gözetilerek söylenen yalan, fitneye sebebiyet veren doğrudan daha iyidir.

b. 344 nolu hadisin izahında Sa'di'ye nispet edilerek verilen aşağıdaki beyitler⁴⁰ *Gülistân*'da yer almaktadır:

شِنیدم که مردانِ راهِ خدا دلِ دشمنان را نکردند تنگ
ترا کی میسر شود این مقام که با دوستانت خلاف است و جنگ^{۴۱}

Şenīdem ki merdān-i rāh-i Hudā
Dil-i duşmenān rā nekerdend teng
Turā key muyesser şevēd īn maḳām
Ki bā dūstānet ḫilāfest u ceng

İşittim ki Allah yolunun erleri düşmanlarının canlarını sıkmamışlardır.

Sen dostlarına bile muhalif ve onlarla kavgalıyken, bu makama nasıl erişebilirsin ki?

c. 408 nolu hadis açıklanırken kaynağı belirtilmeden verilen aşağıdaki kıta⁴² *Gülistân*'da yer almaktadır:

دوستِ مشمار آنکه در نعمتِ زند لافِ یاری و برادرخواندگی
دوستِ آن باشد که گیرد دستِ دوست در پریشان‌حالی و درماندگی^{۴۳}

Dūst meşmār ānki der ni'met zened
Lāf-i yārī vu birāder-ḫvāndegī
Dūst ān bāşed ki gīred dest-i dūst
Der perişān-hālī vu der-māndegī

38 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 78; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 119.

39 Sa'di-i Şirazi, s. 24.

40 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 219; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 324. Ömer Nasuhi Bilmen diğer bazı eserlerinde de bu beyidire yer vermiştir (bkz. *Nasâyih-i Kur'âniyye*, Ahmed Kâmil ve Şeriki Matbaası, İstanbul 1347/1928, s. 112; *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 118).

41 Sa'di-i Şirazi, s. 49.

42 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 257; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 379.

43 Sa'di-i Şirazi, s. 35.

Bolluk zamanında dostluk ve kardeşlikten dem vuranları dost sayma.

Perişanlık ve çaresizlik anında dostun elinden tutandır dost.

d. 420 nolu hadisin şerhinde Sa'dî'ye atfedilerek verilen aşağıdaki beyitler⁴⁴ *Gülîstân*'da yer almaktadır:

صاحب‌دلی به مدرسه آمد ز خاتقاه	بشکست عهدِ صحبتِ اهلِ طریق را
گفتم میانِ عابد و عالم چه فرق بود	تا اختیار کردی از آن این فریق را
گفت آن گلیم خویشت برون می برد ز جوی	وین جهد می کند که بگیرد غریق را ⁴⁵

Şāhib-dilī be medrese āmed zi hānqāh
Beşkest 'ahd-i şuhbet-i ehl-i tarîk rā
Goftem miyān-i 'ābid u 'ālim çi fark būd
Tâ ihtiyār kerdī ez ān in ferîk rā
Goft ān gilīm-i hviş burūn mī bered zi cūy
V'in cehd mī koned ki begired garîk rā

Gönül ehli bir zat, ehl-i tarîk ile sobbeti bırakıp tekmeden medreseye geldi.

Dedim ki ona: "Âbidler ile âlimler arasında ne fark vardı ki onlardansa bu grubu tercih ettin?"

Dedi ki: "Onlar nehirden kendi kilimlerini kurtarıyor; bunlar ise boğulmak üzere olanları kurtarmaya çalışıyor."

e. 457 nolu hadis izah edilirken Sa'dî'ye ait olduğu belirtilerek verilen aşağıdaki beyitler⁴⁶ *Gülîstân*'da yer almaktadır:

بنی آدم اعضای یکدیگرند	که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار	دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی‌غمی	نشاید که نامت دهند آدمی ⁴⁷

Benī Âdem a'zā-yi yek-dīgerend
Ki der āferīniş zi yek govherend
Çu 'uzvī be derd āvered rūzgār
Dīger 'uzvhā rā nemāned qarār
Tu k'ez miḥnet-i dīgerān bī-ğamī
Neşāyed ki nāmet dihend ādemī

44 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 263-264; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 389.

45 Krş. Sa'di-i Şirâzi, s. 64: گفت آن گلیم خویشت بدر می برد ز موج / گفتم میان عالم و عابد چه فرق بود

46 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 287-288; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 426.

47 Krş. Sa'di-i Şirâzi, s. 31: نشاید که نامت نهند آدمی

*Âdemoğulları birbirlerinin uzuvları gibidirler. Çünkü yaratılıştta tek cevberdendirler.
Felek bir uzvu derde müptela kıldığında diğer uzuvlarda da huzur ve sükûn kalmaz.
Sen başkalarının sıkıntısı karşısında gamsız olursan, sana insan demek uygun olmaz.*

I. C. Gazeliyyât'tan Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen 202 nolu hadisi açıklarken Sa'dî'ye atfederek onun mahlasını da içeren ve bir gazeline yer alan aşağıdaki beyte yer vermiştir⁴⁸:

سعدی! بشوی لوح دل از نقشِ غیرِ دوست علمی که ره به حق ننماید جهالت است⁴⁹

Sa'dî! Beşûy lovḥ-i dil ez naqş-i gayr-i dūst
'İlmî ki reh be Ḥaḡ nenumâyed cehâletest

Ey Sa'dî! Gönül levhanı dostun dışındaki nakışlardan tamamen temizle. Hakk'a giden yolu göstermeyen ilim cehalettir.

II. Mevlânâ'nın Eserlerinden Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in *Hikmet Gonceleri*'nde Sa'dî-i Şîrâzî'den sonra eserlerinden en çok alıntı yaptığı zat Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'dir (ö. 672/1273). On ikisi *Mesnevî*'den ve ikisi de *Dîvân*'dan olmak üzere Mevlânâ'dan toplam on dört alıntı yapılmıştır. *Dîvân*'dan yapılan alıntılarda aynı şiir iki ayrı hadisin şerhinde mükerreren kullanılmıştır. Mevlânâ'dan yapılan alıntılarının birinde şair adı, yedisinde eser adı verilerek kaynak gösterilmiş, altısında ise herhangi bir şekilde kaynak belirtilmemiştir.

II.A. *Mesnevî*'den Yapılan Alıntılar

Mesnevî'den yapılan alıntılar *Hikmet Gonceleri*'ndeki sırasıyla şunlardır:

a. 80 nolu hadisin izahında *Mesnevî* kaynak gösterilmek suretiyle aşağıdaki beyitlere yer verilmiştir⁵⁰:

مرد محسن لیک احسانش نمرد نزد یزدان دین و احسان نیست خرد
وای آن کو مرد و عصیانش نمرد تا نپنداری به مرگ او جان ببرد⁵¹

Murd muhsin lîk ihsâneş nemurd
Nezd-i Yezdân dîn u ihsân nîst ḥurd
Vây-i ân k'û murd u 'işyâneş nemurd
Tâ nepindârî be merg ü cân beburd

48 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 140; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 213. Ömer Nasuhî Bilmen *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (Haşim Ofset, İstanbul ts.) adlı eserinde de bu beyte yer vermiştir (bkz. I, 403).

49 Sa'dî-i Şîrâzî, s. 340.

50 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 57; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 88.

51 Mevlânâ, Celâleddîn Muhammed, *Mesnevî-i Ma'nevî* (haz. Adnan Karaismailoğlu, Derya Örs), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, IV, 318 (IV/1203-1204. beyitler).

İhsanda bulunan kimse ölür; fakat ibsanı ölmez. Allah katında din ile ibsan küçük şeyler değildir.

Kendisi ölüp de isyanı ölmeyenin vay hâline. Onun ölmekle canını kurtarmış olacağını sanmayasın.

b. 97 nolu hadisin açıklamasında kaynak zikredilmeden verilen aşağıdaki beyitler⁵² Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden alınmıştır:

از خدا جویم توفیقِ ادب بی ادب محروم گشت از لطفِ رب
بی ادب تنها نه خود را داشت بد بلکه آتش بر همه آفاق زد⁵³

Ez Hudā cüyīm tovfîḳ-i edeb
Bî-edeb maḥrûm geşt ez luḫ-i Rab
Bî-edeb tenhâ ne ḫod rā dâşt bed
Belki âteş ber heme âfâḳ zed

Edebe riayette muvaffak olmayı Allah'tan dileyelim. Zira edepsiz olan, Allah'ın lütfundan mahrum olur.

Edepsiz sadece kendisine kötülük etmiş olmakla kalmaz, bütün dünyayı ateşe vermiş olur.

c. 107 nolu hadis şerh edilirken *Mesnevî*'den alındığı belirtilerek aşağıdaki beyitlere yer verilmiştir⁵⁴:

چیست جبل الله رها کردن هوا کین هوا شد صرصری مر عاد را
خلق در زندان نشسته از هواست روح را در غیب خود اشکنجه هاست⁵⁵

Çişt ḫablu'llāh rehā kerdən hevâ
K'în hevâ şod şarşarî mer 'Ād rā
Ḥalk der zindân nişeste ez hevâst
Rûḫ rā der ḡayb ḫod işkenchâst

Allah'ın ipi nedir? Heva ve hevesi bırakmaktır. Bu heva ve heves Âd için belâk edici bir kasırga olmuştur.

52 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzabı*, s. 71; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 108-109. Ömer Nasuhi Bilmen *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*'de de bu beyitlere yer vermiş (bkz. s. 152), ayrıca bu beyitlerden ilkinin "Mahâsin-i Edeb" başlıklı makalesinde de kullanmıştır (bkz. Ömer Nasuhi, "Mahâsin-i Edeb", *Be-yânü'l-hak*, C. IV, Sa. 96, s. 1800).

53 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I, 24 (1/78-79. beyitler): بلکه آتش در همه آفاق زد

54 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzabı*, s. 79; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 121.

55 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, VI, 411 (VI/3491-3492, 3496. beyitler). İkinci beytin mısraları, *Mesnevî*'nin kaynak olarak kullandığımız matbu metninde iki ayrı beytin ilk mısraları olarak yer almaktadır. Söz konusu beyitler şunlardır:

(3492. beyit) خلق در زندان نشسته از هواست مرغ را پرها بیسته از هواست
(3496. beyit) روح را در غیب خود اشکنجه هاست لیک تا نجهی شکنجه در خفاست

Heva ve heves yüzünden halk zindanda oturup kalmış, ruh da gayb âleminde işkenceler içinde.

d. 108 nolu hadisin açıklamasında yararlanılan ve kaynağının *Mesnevî* olduğu belirtilen bazı beyitlere verilmiştir⁵⁶. Bir bölümden seçme yapılarak alındığı anlaşılan söz konusu beyitler şunlardır:

Emr kerdn sng v mrmr rā kē dīd	Emr v nehī jāhlāne çūn knd	Jmle qurān emr v nehī est v veyīd	Xālqī kē aḫter v gerdūn knd
ḫšm çūn mī āyēd t br çrm dār	br tū aftd sḫt mçrūht knd	gr nbāšd geyr ḫq rā aḫtīār	gr z sqf ḫāne çūbī bškd
ḫyç āndr kīn v bāšī tū vqf ⁵⁷		ḫyç ḫšmī āyēd t br çūb sqf	

Cumle Qur'ān emr u nehyest u va'īd
Emr kerden seng u mermer rā ki dīd
Ḥālīkī ki aḫter u gerdūn koned
Emr u nehy-i cāhilāne çūn koned
Ger nebāšed gayr-i Ḥāq rā iḫtīār
Ḥiṣm çūn mī āyēdet ber curmdār
Ger zi saqf-i ḫāne çūbī beṣkened
Ber tu ufted saḫt mecrūḫat koned
Ḥiç ḫiṣmī āyēdet ber çūb-i saqf
Ḥiç ender kīn-i ū bāšī tu vaḫf

Kur'ân baştan sona emir, nehiy ve korkutmadır. Taşa ve mermere emredildiğini kim görmüş?

Yıldızları ve göğü yaratan yaratıcı nasıl cabilce emir ve nehiye bulunabilir?

Eğer Hak'tan başkasının ihtiyarı yoksa o zaman suçluya neden öfkeleniyorsun?

Evin tavanından bir tahta kırılıp senin üzerine düşse ve seni ağır bir şekilde yaralasa,

Tavandan düşen tahtaya hiç kızar mısın? Ona kin besleyip durur musun hiç?

e. 182 nolu hadisin izahında kaynağı belirtilmeden Hz. Musa (a.s.) ile ilgili bir hikâye nakledilmiş, hikâyenin başı özet tercüme olarak aktarıldıktan sonra üç beytinin Farsça metni tercümesiyle birlikte verilmiştir⁵⁸. Söz konusu hikâyenin alıntı yapılan beyitleri şunlardır:

56 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 85-86; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 130-131.

57 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, V, 184-185 (V/3026, 3031, 3039, 3041-3042. beyitler):

Emr kerdn sng v mrmr rā kē dīd (V/3026. beyit), Geyr ḫq rā gr nbāšd aḫtīār (V/3039. beyit)

58 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 127; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 193-194.

نقش کردی باز چون کردی خراب
و آنگهان ویران کنی این را چرا

...

چون پیرسیدی بیبا بشنو جواب
تا تو خود هم وا دهی انصاف این
خوشه‌هایش یافت خوبی و نظام
پس ندا از غیب در گوشش رسید
چون کمالی یافت آن را می‌بری
که در اینجا دانه هست و کاه هست
کاه در انبار گندم هم تباه
فرق واجب می‌کند در بیختن
که به دانش بیدری بر ساختی
گفت پس تمیز چون نبود مرا
روحهای تیره و گلناک هست

...

همچنانک اظهار گندمها ز کاه^{۵۹}

گفت موسی ای خداوند حساب
نرّ و ماده نقش کردی جان‌فزا

...

پس بفرمودش خدا ای ذو لباب
موسیا تخمی بکار اندر زمین
چونکه موسی کشت و شد کشتش تمام
داس بگرفت و مر آن را می‌برید
که چرا کشتی کنی و پروری
گفت یارب ز آن کنم ویران و پست
دانه لایق نیست در انبار کاه
نیست حکمت این دو را آمیختن
گفت این دانش تو از کی یافتی
گفت تمیزم تو دادی ای خدا
در خلایق روحهای پاک هست

...

واجب است اظهار این نیک و تباه

Goft Mūsī ey Ḥudāvend-i ḥisāb
Naqş kerdī bāz çun kerdī ḥarāb
Nerr u māde naqş kerdī cān-fezā
V'ānehān vīrān konī īn rā çirā

...

Pes befermūdeş Ḥudā ey zū-lubāb
Çun bepursidī biyā beşnov cevāb
Mūsiyā toḥmī bekār ender zemīn
Tā tu ḥod hem vā dihī inşāf-i īn
Çunki Mūsī kişt u şod kişteş tamām
Ḥūşhāyeş yāft ḥūbī vu nizām
Dās begrift u mer ān rā mī burid
Pes nidā ez gayb der gūşeş resid
Ki çirā kişti konī vu perverī
Çun kemālī yāft ān rā mī burī
Goft yā Rab z'ān konem vīrān u pest
Ki der incā dāne hest u kāh hest

Dāne lāyik nīst der enbār-i kāh
Kāh der enbār-i gendum hem tebāh
Nīst hikmet īn du rā āmīhten
Farq vācib mī koned der bīhten
Goft īn dāniş tu ez kī yāftī
Ki be dāniş beyderī ber-sāhtī
Goft temyīzem tu dādī ey Hūdā
Goft pes temyīz çun nebved merā
Der ḥalāyik rūḥhā-yi pāk hest
Rūḥhā-yi tīre vu gilnāk hest

...
Vācibest izhār-i īn nīk u tebāh
Hem-çunānk izhār-i gendumhā zi kāh

*Musa dedi ki: "Ey hikmet sahibi! Mahlûkatı yarattın, sonra da harap ettin, niçin?
Erkeği ve dişiği cana can katacak şekilde yarattın, sonra da viran ediyorsun, neden?"*

...

*Sonra Allah şöyle buyurdu ona: "Ey akıl sahibi! Madem sordun, gel cevabını dinle.
Ey Musa! Toprağa bir tohum ek; ta ki sen kendin de bu konuda hakkı teslim edesin."*

Musa tohumu ekti. Ekini yetiştirip, başakları güzelleşip olgunlaştıktan sonra,

Orağı alıp onu biçiyordu ki o anda gaybdan kulağına şöyle bir ses geldi:

"Ekini ekip yetiştiriyorsun da neden tam olgunlaşınca onu kesiyorsun?"

Dedi ki: "Ya Rab! Şu nedenle onu biçip bozuyorum: Burada tane de var, saman da.

Tane saman ambarında olsa uygun olmaz; saman da buğday ambarında olsa yersiz olur.

Bu ikisini birbirine karıştırmak makul değil, bunları eleyip birbirinden ayırmak gerek."

Allah buyurdu ki: "Sayesinde harman kurduğun bu ilmi kimden öğrendin sen?"

*Musa, "Allahım! Ayırt etme kabiliyetini bana sen verdin", dedi. Allah da buyurdu ki:
"Öyleyse benim ayırt etme gücüm neden olmasın?"*

Yaratılmışlar içinde temiz ruhlar da var, karanlık ve kirlenmiş ruhlar da.

...

Buğdayları samandan ayırmak gerektiği gibi, bu iyi ve bozukları da ortaya çıkarmak gereklidir."

f. 194 nolu hadisin şerhinde *Mesnevî*'den alındığı belirtilerek aşağıdaki beyte yer verilmiştir⁶⁰:

اشک خواهی رحم کن بر اشکبار رحم خواهی بر ضعیفان رحم آر⁶¹

Eşk h^vāhī raḥm kon ber eşk-bār
Raḥm h^vāhī ber za'īfān raḥm ār

Senin için bir gözyaşı dökene olsun istiyorsan, gözyaşı dökenlere merhamet et. Sana merhamet edilmesini istiyorsan güçsüzlere merhamet et.

g. 223 nolu hadis açıklanırken *Mesnevî*'deki bir hikâyeden bir parça olduğu ifade edilerek hikâyenin başı kısaca meâlen verildikten sonra üç beyti tercümesiyle birlikte nakledilmiştir⁶². Hikâyenin söz konusu beyitleri şunlardır:

اندر آن ساحل شتابیدم بدان	هفت شمع از دور دیدم ناگهان
بر شده خوش تا عنان آسمان	نور شعله هر یکی شمعی از آن
موج حیرت عقل را از سر گذشت	خیره گشتم خیرگی هم خیره گشت
و این دو دیده خلق از آنها دوختست	کاین چگونه شمعها فروختست
پیش آن شمعی که بر مه می فزود	خلق جویان چراغی گشته بود
بندشان می کرد یهدی من یشا ⁶³	چشم بندی بد عجب بر دیدهها

Heft şem' ez dūr dīdem nāgehān
Ender ān sāḥil şitābīdem bedān
Nūr-i şu'le-i her yekī şem'ī ez ān
Ber-şode ḥuş tā 'anān-i āsmān
Ḥīre geştem ḥīregī hem ḥīre geşt
Mowc-i ḥayret 'aql rā ez ser guzeşt
K'īn çigüne şem'hā efrūḥtest
V'īn du dīde-i ḥalk ez ānhā dūḥtest
Ḥalk cūyān-i çerāgī geşte būd
Pîş-i ān şem'ī ki ber meh mī fuzūd
Çeşm-bendī bud 'aceb ber dīdehā
Bendişān mī kerd "yehdī men yeşā"

60 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 133-134; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 204.

61 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I, 61 (I/823. beyit).

62 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 150-151; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 228-229.

63 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, III, 120 (III/1984-1989. beyitler):

کین دو دیده خلق از اینها دوختست این چگونه شمعها فروختست (III/1987. beyit)

*Birdenbire uzaktan o sahilde yedi mum gördüm ve ona doğru koştum.
Her bir mumun alevinin ışığı oradan göklerin zirvelerine kadar yükselmişti.
Şaşakaldım, şaşkınlığım da şaştı kaldı. Hayret dalgası aklımı baştan aldı götürdü:
Nasıl oluyor acaba, mumlar böyle parlamışken halkın gözleri onları görmemekte;
Halk, aydan daha fazla ışık veren mumun önünde bir kandil aramaktaydı?*

Gözlerin önünde garip bir perde vardı ve o gözleri bağlıyordu. “Allah dilediğini hidayete erdirir.”

h. 267 nolu hadisin izahında Mevlânâ'ya ait olduğu belirtilerek verilen aşağıdaki beyitler⁶⁴ *Mesnevî*'nin farklı yerlerinden seçilerek alınmıştır:

تا نگرید ابر کی خندد چمن ⁶⁵	تا نگرید طفل کی جوشد لبین
عاقبت ز آن در برون آید سری ⁶⁶	گفت پیغمبر که چون کوبی دری
کشت کن پس تکیه بر جبار کن ⁶⁷	گر توکل می کنی در کار کن

Tā negiryed tıfl key cūşed leben
Tā negiryed ebr key hāned çemen
Goft peygām-ber ki çun kûbî derî
'Âķibet z'ān der burūn āyed serî
Ger tevekkul mî konî der kār kon
Kışt kon pes tekye ber Cebbār kon

Çocuk ağlamadıkça süt nasıl kaynar? Bulut ağlamadıkça çimen nasıl güler?

Peygamber buyurdu ki: “Bir kapıyı çalmaya devam edersen, sonunda o kapıdan bir baş çıkar.”

Eğer tevekkül edeceksen çalışarak et; ekinini ek, sonra Cebbâr olan Allah'a dayan.

i. 277 nolu hadisin şerhinde kaynağı verilmeden zikredilen aşağıdaki beyit⁶⁸ *Mesnevî*'de yer almaktadır:

الله الله پامنه از حد پیش ⁶⁹	نازنینی گرچه اندر حد خویش
Nāzeninî gerçi ender hadd-i hviş	
Allah Allah pā menih ez hadd piş	

Gerçi sen de kendi haddinde bir nazlısın, ama Allah aşkına, haddini aşma.

64 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 179; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 269-270. Ömer Nasuhî Bilmen başka eserlerinde de bu beyitlere yer vermiştir (bkz. *Nasâyih-i Kur'âniyye*, s. 210; *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 218).

65 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, V, 37 (V/134. beyit): تا نگرید طفل کی جوشد لبین

66 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, III, 254 (III/4780. beyit).

67 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I, 68 (I/948. beyit).

68 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 183; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 275.

69 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I, 185 (I/3304. beyit): نازنینی تو ولی در حد خویش الله الله پامنه از حد پیش

j. 383 nolu hadis izah edilirken *Mesnevî*'den naklen şu beyitlere yer verilmiştir⁷⁰:

جزء از کل قطع شد بی کار شد عضو از تن قطع شد مردار شد
تا نپوندد به کل بارِ دگر مرده باشد نبودش از جان خبر^{۷۱}

Cuz' ez kul kaç' şod bî-kār şod
'Uzv ez ten kaç' şod murdār şod
Tā nepeyvented be kul bār-i diger
Murde bāşed nebvedeş ez cān haber

Parça bütünden kopunca işe yaramaz, organ bedenden ayrılınca murdar olur;

Tekrar bütüne bağlanmadıkça candan haberi olmaz ve ölüür.

k. 384 nolu hadisin açıklamasında kaynağı verilmeden alıntılanan aşağıdaki beyit⁷² *Mesnevî*'de yer almaktadır:

عارفان که جام حق نوشیده‌اند عیبه‌ها دانسته و پوشیده‌اند^{۷۳}

'Arifān ki cām-i Hāk nūşideend
'Aybhā dāniste vu pūşideend

İlâhî aşk kadehini içmiş olan arifler ayıp ve kusurları bilmiş, ama örtmüşlerdir.

l. 394 nolu hadisin şerhinde *Mesnevî*'den alındığı belirtilerek şu beyte yer verilmiştir⁷⁴:

چيست دنیا از خدا غافل بدن نی قماش و نقره و فرزند و زن^{۷۵}

Çişt dünyā ez Hudā gāfil buden
Ney kumāş u nuqre vu ferzend u zen

Nedir dünya? Allah'tan gafil olmaktır; yoksa kumaş, para, oğul ve kadın değildir.

II.B. *Dîvân*'dan Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in 213 ve 396 nolu hadisleri açıklarken kaynağını vermeden alıntı yaptığı aşağıdaki beyitler⁷⁶ Mevlânâ'nın bir gazelinde yer almaktadır:

70 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 240; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 353-354.

71 Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, III, 117 (III/1935-1936. beyitler).

72 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 241; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 355.

73 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, V, 142 (V/2239. beyit): رازها دانسته و پوشیده‌اند.

74 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 246; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 364. Ayrıca bkz. Bilmen, *Nasâyib-i Kur'âniyye*, s. 48; a.mlf., *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 53.

75 Krş. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I, 70 (I/984. beyit): نی قماش و نقره و میزان و زن.

76 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 145, 248; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 220, 366 (396 nolu hadisin izahında bu şiirin sadece ikinci beyti geçmektedir). Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 35.

دلا برخیز طاعت کن که طاعت به زهر کار است
سعادت آن کسی دارد که وقتِ صبح بیدار است
...

خروسان در سحر گویند: فُئِمَ يَا أَيُّهَا الْعَافِلُ
تو از مستی نمی دانی کسی داند که هشیار است^{۷۷}

Dilā ber-ḥīz tā‘at kon ki tā‘at bih zi her kārest
Se‘ādet ān kesī dāred ki vaḳt-i şubḥ bīdārest

...
Ḥurūsān der seḥer gūyend: Ḳum yā eyyuhe’l-gāfil
Tu ez mestī nemī dānī, kesī dāned ki huşyārest

*Canım, kalk da ibadet et; zira ibadet etmek her işten daha iyidir.
Sabah vakti uyanık olan kişi saadete nail olur, mutlu olur.*

...

*Seher vaktinde horozlar, “ey gafıl, uyan, kalk” diye seslenirler.
Gafletle mest olduğun için bilmiyorsun sen, ama akli başında olanlar bilir*

III. Sâib-i Tebrîzî'nin Şiirlerinden Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in Fars edebiyatı alanında şiirlerinden alıntı yaptığı zatlardan biri de Sâib-i Tebrîzî'dir (ö. 1087/1676 [?]). Her ne kadar Ömer Nasuhî Bilmen *Hikmet Gonceleri*'nde Sâib-i Tebrîzî adını zikretmemiş ise de yaptığımız taramalar sonucunda, onun kaynak belirtmeden alıntı yaptığı beyitlerden üçünün Sâib-i Tebrîzî'nin *Dîvân*'ında bulunduğu tespit edilmiş, bu *Dîvân*'da olmayan bir beytin ise Ziya Paşa'nın (ö. 1880) *Harâbât* adlı eserinde Sâib adına kayıtlı olduğu görülmüştür. Söz konusu beyitler şunlardır:

a. 140 nolu hadisin izahında yer alan şu beyit⁷⁸:

بزرگ اوست که بر خاک همچو سایهٔ ابر
چنان رود که دلِ مور را نیازد^{۷۹}

Bozorg üst ki ber ḥāk hem-çu sāye-i ebr
Çunān reved ki dil-i mūr rā neyāzāred

Büyük insan, tıpkı bir bulut gölgesi gibi, yeryüzünde bir karıncanın bile gönlünü incitmeden gidendir.

77 Vincenz von Rosenzweig, *Auswahl aus den Dîwanen des Grössten Mystischen Dichters Persiens Mowlana Dschelaleddin Rumi*, Wien 1838, s. 42.

78 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 105; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 160. Ömer Nasuhî Bilmen diğer bazı eserlerinde bu beyti naklederken şairini de belirtmiştir (bkz. *Nasâyih-i Kur'âniyye*, s. 142; *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 147).

79 Sâib-i Tebrîzî, *Dîvân* (nşr. Muhammed-i Kahraman), Tahran 1367 ḥş., IV, 1788.

b. 183 nolu hadisin şerhinde verilen aşağıdaki beyit⁸⁰:

بر سنگ خاره زد گهرِ آبدارِ خویش هر کاملی که کرد به ناقص عیار بحث⁸¹

Ber seng-i hāre zed guher-i ābdār-i hviş
Her kāmīlī ki kerd be nākis-ıvār bahs

Edeph ve erkān bilmeyen kıt akıllı biriyle tartışan kāmīl, parlak cevherini kaba taşā çarpmış olur.

c. 376 nolu hadisin izahında zikredilen şu beyit⁸²:

صحبت پاکیزه رویان نوبهار دولت است جامه باد صبا از گل معطر می شود⁸³

Şuḥbet-i pākīze-rūyān nov-behār-i devletest
Cāme-i bād-i şabā ez gul mu‘aṭṭar mī şevēd

Temiz yüzlü zatların sohbetleri bir devlet baharı gibidir. Saba rüzgārının elbisesi güle temas edince hoş kokulu olur.

d. 184 nolu hadisin açıklamasında yer alan aşağıdaki beyit⁸⁴, yukarıda da belirtildiği gibi Ziya Paşa'nın *Harâbât* adlı eserinde Sâib adına kayıtlıdır⁸⁵, ancak Sâib-i Tebrîzî'nin *Dîvân*'ının ulaşabildiğimiz altı ciltlik baskısında bulunmamaktadır:

سبچه بر دست ذکر بر لب دل پر از شوق گناه

معصیت را خنده می آید ز استغفار ماء⁸⁶

Subḥa ber dest zıkr ber leb dil pur ez şovḡ-i gunāh
Ma‘şiyet rā ḥande mī āyed zi istiḡfār-i mā

Elde tesbih, dudakta zikir, gönül ise günah şevkiyle dopdolu. Bizim istiğfarımıza günahın bile gülesi var.

IV. Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ından Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 792/1390 [?]) *Dîvân*'ından da yararlanmıştır. Onun kaynak vermeden alıntı yaptığı beyitlerden üçünün Hâfız-ı Şîrâzî'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan Hâfız mahlasını içeren bir beyit iki ayrı hadisin şerhinde mükerreren zikredilmiştir. Dolayısıyla Hâfız-ı Şîrâzî'den dört kez alıntı yapılmış olmaktadır. Söz konusu alıntılar şunlardır:

80 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 128; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 195.

81 Sâib-i Tebrîzî, II, 1107.

82 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 236; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 346-347. Ömer Nasuhî Bilmen diğer bazı eserlerinde de bu beyte yer vermiştir (bkz. *Nasâyib-i Kur'âniyye*, s. 66; "Ma-hâsin-i Edeb", s. 1801; *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 71).

83 Sâib-i Tebrîzî, III, 1318.

84 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 128; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 195.

85 Ziya Paşa, *Harâbât*, İstanbul 1292, II, 275.

86 Krş. Ziya Paşa, II, 275: سبچه بر کف توبه بر لب دل پر از شوق گناه

a. 74 nolu hadis açıklanırken verilen aşağıdaki beyit⁸⁷:

دختران را همه جنگ است و جدل با مادر
پسران را همه بدخواه پدر می بینم^{۸۸}

Duhterān rā heme cengest u cedel bā māder
Puserān rā heme bed-ḥvāh-i peder mī binem

Kızlar hep anneleriyle kavgalı. Erkek çocukları ise hep babalarının kötülüğünü düşünür görmekteyim.

b. 110 ve 484 nolu hadislerin izahında mükerreren zikredilen ve şairin mahlasını içeren şu beyit⁸⁹:

حافظ وصال می طلبد از ره دعا
یا رب! دعای خسته دلان مستجاب کن^{۹۰}

Hâfız vişāl mī talebed ez reh-i du‘ā
Yā Rab! Du‘ā-yi ḥaste-dilān mustecāb kon

Hâfız dua edip senden vuslat diler. Ya Rab! Gönlü yaralıların duasını kabul buyur.

c. 491 nolu hadisin şerhinde yer alan şu beyit⁹¹:

آسایشِ دو گیتی تفسیرِ این دو حرف است
با دوستان تطف با دشمنان مدارا^{۹۲}

Āsāyiş-i du giti tefsîr-i in du ḥarfest
Bā dūstān telatṭuf bā duşmenān mudārā

İki cihanın asayışı şu iki sözün yorumunda saklıdır: Dostlara iltifat, düşmanla geçinmek.

V. Nizâmî'nin Hamse'sinden Yapılan Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in eserlerinden yararlandığı zatlardan biri de Nizâmî-i Gencevî'dir (ö. 611/1214 [?]). Onun kaynak belirtmeden alıntı yaptığı beyitlerden birinin Nizâmî'nin Hamse'sini oluşturan mesnevilerden *Husrev ü Şîrîn*'de yer aldığı tespit edilmiştir. 309 ve 380 nolu hadislerin izahında iki kez alıntılanan bu beyit şudur⁹³:

کند هر جنس با همجنس پرواز
کبوتر با کبوتر باز با باز^{۹۴}

Koned her cins bā hem-cins pervāz
Kebüter bā kebüter bāz bā bāz

87 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 49-50; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 77-78. Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 237.

88 Hâfız-ı Şîrâzi, *Dîvân-ı Hâce Hâfız-ı Şîrâzi* (nşr. Ebu'l-Kâsım İncü-yi Şîrâzi), Tahran 1367 hş., s. 306.

89 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 87, 299; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 443. Ayrıca bkz. Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, I, 180.

90 Hâfız-ı Şîrâzi, s. 216.

91 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 302; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 447.

92 Krş. Hâfız-ı Şîrâzi, s. 3: *با دوستان مروت با دشمنان مدارا*

93 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 200, 238; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 297, 351.

Kuşların her bir türü kendi hemcinsiyle uçar; güvercin güvercinle, şahin şahinle.

VI. Senâî'nin *Hadîkatü'l-bakîka*'sından Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen'e eserleriyle ilham kaynağı olan zatlardan bir diğeri Senâî-i Gaznevî'dir (ö. 525/1131 [?]). Onun *Hikmet Gonceleri*'nde kaynağını vermeden alıntı yaptığı beyitlerden birinin Senâî'nin *Hadîkatü'l-bakîka* adlı eserinde geçtiği tespit edilmiştir. 301 nolu hadisin izahında yer alan söz konusu beyit şudur⁹⁵:

جهد بر تست و بر خدا توفیق هست توفیق و جهد هر دو رفیق⁹⁶
Cehd ber tust u ber Hüdā tovfîk
Hest tovfîk u cehd her du refîk

Çalışmak sana, muvaffakiyet vermek ise Cenab-ı Hakk'a aittir. Çalışma ve tevfiğ-i ilahî iki arkadaş gibidir.

VII. Âsif-i Necefâbâdî'den Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen'in kaynak göstermeden zikrettiği beyitlerden biri de⁹⁷ Âsif-i Necefâbâdî'nin (ö. 1270/1854) şiirlerinde geçmektedir. 367 nolu hadisin açıklamasında yer alan söz konusu beyit şudur:

هر گیاهی که از زمین روید وحده لا شریک له گوید⁹⁸
Her giyâhî ki ez zemîn rüyed
Vaḥdehū lâ-şerîke leh gūyed

Yerden biten her bir bitki, "Allah birdir, şeriki yoktur" der.

VIII. Abdurrahmân-ı Câmî'nin Şiirlerinden Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen, Abdurrahmân-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) şiirlerinden de yararlanmıştı. Bilmen 491 nolu hadisi açıklarken, Câmî'ye ait olduğunu belirterek bir beyte yer vermiştir⁹⁹. Ancak bu beyit Abdurrahmân-ı Câmî'nin *Dîvân*'ının taradığımız baskısında¹⁰⁰ bulunamamıştır. Söz konusu beyit şudur:

94 Nizâmî, İlyâs b. Yûsuf, *Hamse-i Nizâmî* (nşr. Sâmîye Basir-i Mujdehî, Bahâuddîn-i Hurremşâhî), Tahran 1383 hş., s. 217. Krş.: کند همجنس با همجنس پرواز

95 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 195; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 291.

96 Senâî-i Gaznevî, Ebu'l-Meced Mecdûd b. Âdem, *Hadîkatü'l-bakîka ve Şerî'atu't-tarîka* (nşr. Müderris-i Razavî), Tahran 1374 hş., s. 287.

97 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 232; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 341; a.mlf., *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, s. 134. a.mlf., *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, II, 1120. Ömer Nasuhî Bilmen *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* adlı eserinde bu beyti Sa'dî'ye isnat ederek vermiş ise de Sa'dî'nin eserlerinde bulunamamıştır.

98 Mansûr Fâzîl, "Şerh-i Hâl-i Âsif", <http://andishe.ir/page.php?31>

99 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 302; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 447.

100 Câmî, Nûreddin Abdurrahmân b. Ahmed, *Dîvân-ı Câmî I-II* (nşr. A'lâhân-ı Efsahzâd), Defter-i Neşr-i Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1378 hş.

آسایشِ دو گیتی گیریم که این دو حرفاست
با دشمنِ بداندیش مشکل بود مدارا
Āsāyiṣ-i du giti girim ki in du harfest
Bā duṣmen-i bed-endīṣ muṣkil buved mudārā

İki cibanın asayışı farz edelim ki bu iki sözdendir, ama kötü düşünceli düşmanla geçinmek de pek zordur.

IX. *Enîsü'l-vahde ve Celîsü'l-balve* Adlı Eserden Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen 79 nolu hadisin şerhinde *Enîsü'l-vahde ve Celîsü'l-balve* adlı eserde geçtiğini belirttiği bir hikâyeyi Farsça metnine yer vermeden meâlen aktarmıştır¹⁰¹. Bilmen'in, adını zikrederek kaynak verdiği eser Mahmûd-i Gülistâne (ö. 801/1398-99) tarafından telif edilmiş bir kitap olup¹⁰² burada geçen hikâyenin Farsça metni ve çevirisi şöyledir:

وقتی پادشاهی بود او را به کفر و زندقه میلی بود. وزیرى داشت عاقل و مسلمان.
خواست که پادشاه را از ان باز آورد و عادتِ وزیر آنچنان بود که هر سال پادشاه را
یکبار ضیافت کردی. چون وقتِ ضیافت در رسید پادشاه را دعوت کرد به زمینِ
شورستان. گفت: آن جای چه جای میزبانیست؟ وزیر گفت: آنجا بوستانهای خوش
و انهار دلکش روان و عمارت‌های گران ظاهر شده است بی آنکه کسی مباشرت و
اقدام نموده. پادشاه چون این سخن دور از عقل شنید بخندید و گفت: در عقل چگونه
گنجد که بنا بی بنا کننده ظاهر شود؟ وزیر گفت: ظاهر شدنِ عالمِ علوی و سفلیست
با چندین عجائب و غرائب بی آفریدگاری چگونه معقول بود؟ پادشاه را این سخن
عظیم خوش آمد و او را سعادت و هدایت روی نمود. ۱۰۳

Bir zamanlar küfür ve dinsizliğe meyli olan bir padişah ile akıllı ve müslüman bir veziri vardı. Vezir padişahı küfürden vaz geçirmek istiyordu. Yılda bir defa padişaha ziyafet vermeyi gelenek hâline getirmişti. Bir defasında ziyafet zamanı geldiğinde padişahı çorak bir yere davet etti. Padişah "orada misafir ağırlanır mı hiç" deyince vezir şöyle cevap verdi: "Orada şimdi nefis bostanlar var, güzel ırmaklar akıyor ve

101 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzabı*, s. 55; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 86.

102 Mahmûd-i Gülistâne, İbn Mahmûd b. Ali el-Hasenî el-İsfehânî, *Enîsü'l-vahde ve Celîsü'l-balve* (nşr. Muctebâ Mutahharî), Tahran 1391 hş.

103 İsmail Hakkı Bursevî *Rûhu'l-beyân*'da bu hikâyenin Farsça metnini aynı eserden naklen vermiştir. Buradaki Farsça metin de *Rûhu'l-beyân*'dan alınmıştır. Bkz. Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2009, VII, 394.

değerli konaklar inşa edilmiş, hem de kimsenin eli değmeden, kimsenin teşebbüsü olmadan.” Padişah makul olmayan bu sözü duyunca güldü ve “Yapan biri olmadan bir binanın meydana gelmesi nasıl akla sığar” dedi. Vezir dedi ki: “Peki bunca acayıplikleri ve tuhafliklarıyla ulvî ve süflî âlemin bir yaratıcı olmadan meydana gelmesi nasıl akla sığar?” Bu söz padişahın çok hoşuna gitti ve hidayete erip mesut oldu.

X. Bâkî'nin Dîvân'ından Yapılan Alıntı

Ömer Nasuhî Bilmen *Hikmet Gonceleri*'nde Türk edebiyatının ünlü şairlerinden Bâkî'nin (ö. 1008/1600) Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) için yazdığı Türkçe mersiye'nin Farsça olan matla beytine de yer vermiştir. 2 nolu hadisin izahında kaynağı verilmeden alıntı yapılan söz konusu beyit şudur¹⁰⁴:

ای پای بندِ دامگه قیدِ نام و ننگِ تا کی هوای مشغله دهر بی درنگ^{۱۰۵}

Ey pây-bend-i dām-geh-i kayd-i nām u neng
Tā key hevā-yi meşgale-i dehr-i bî-direng

Ey şan ve şeref bağının tuzağına düşmüş olan kişi! Fani dünyanın işleriyle uğraşma hevesin daha ne kadar sürecek?

XI. Kaynağı Tespit Edilemeyen Alıntılar

Ömer Nasuhî Bilmen'in kaynağını belirtmeden alıntı yapmış olduğu bazı mısra ve beyitler değişik eserlerde geçmekle birlikte bunların asıl kaynakları tespit edilememiştir. Bunlar *Hikmet Gonceleri*'ndeki sıraları itibarıyla aşağıda verilmiştir:

a. 33 nolu hadisin izahında “bir şairimizin sözü” diye nakledilen aşağıdaki şiir¹⁰⁶:

از نسب آدمیانی که تفاخر ورزند از ره دانش و انصاف چه دور افتادند
نرسد فخر کسی را به نسب بر دگری چونکه در اصل ز یک آدم و حوا زادند

Ez neseb ādemiyanī ki tefāhur verزند
Ez reh-i dāniş u inşāf çi dūr uftādend
Neresed fahr kesī rā be neseb ber digeri
Çunki der aşl zi yek Ādem u Havvā zādend

Soylarıyla övünen insanlar ilim ve insaf dairesinden ne uzak düşmüşlerdir.

Kimse soy ile başkasına karşı bir övünç vesilesi elde edemez. Çünkü aslında herkes bir Âdem ile bir Havva'dan doğmuştur.

Bu şiir İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinde de geçmektedir¹⁰⁷, ancak şiirin kime ait olduğu tespit edilememiştir.

104 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 6; a.m.f., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 13.

105 Bâkî, *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım* (haz. Sabahattin Küçük), Ankara 2011, s. 75.

106 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 24; a.m.f., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 39.

107 Bursevî, IX, 90.

b. 36 nolu hadisin izahında yer alan aşağıdaki beyit¹⁰⁸:

اسلام به ذاتِ خود ندارد عیبی هر عیب که هست از مسلمانی ماست

İslâm be zât-i hüd nedâred 'aybî
Her 'ayb ki hest ez muselmânî-i mâst

İslâm'ın kendisinde herhangi bir kusur yoktur. Her ne kusur varsa bizim Müslümanlığımızdandır.

Bu beyit,

آبادی میخانه ز ویرانی ماست جمعیت کفر از پریشانی ماست

Ābādī-i meyḥāne zi vīrānī-i māst
Cem'ıyyet-i kufr ez perīshānī-i māst

şeklinde başlayan rubaînin devamı mahiyetinde olup Ali Ekber-i Dihhudâ (ö. 1955) tarafından Hayyâm'a (ö. 526/1132 [?]) isnat edilmiştir¹⁰⁹. Ancak hem Hayyâm'ın rubaîlerinin derlendiği eserlerde yer almaması hem de muhteva olarak Hayyâm'ın şiirlerinden farklı olması nedeniyle bu şiirin Hayyâm'a ait olma ihtimalini zayıf görmekteyiz. Şiirin gerçekte kime ait olduğu tespit edilememiştir.

c. 209 nolu hadisin şerhinde yer alan mısra¹¹⁰:

اگر که وزن ندارد ولیک بی معنی است

Egerki vezn nedâred velîk bî-ma 'nîst

Vezni olmadığı gibi anlamı da yok!

d. 218 nolu hadisin şerhinde zikredilen söz¹¹¹:

به بها ندهند به بهانه دهند

Be behâ nedihend, be behâne dihend

(Cenneti) bir paha karşılığında değil, bahane ile veriyorlar.

e. 478 nolu hadisin şerhinde yer alan mısra¹¹²:

یار بد از مار بد بدتر بود

Yār-i bed ez mār-ı bed bedter buved

Kötü dost, kötü yulandan daha kötüdür.

108 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 26; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 43.

109 Dihhudâ, Ali Ekber, *Emsâl ve Hikem*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1391 hş., I, 177.

110 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 143.

111 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 147; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 223. Bu alıntı Ömer Nasuhî Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali* (Bilmen Yayınevi, İstanbul, ts.) adlı eserinde de geçmektedir (bkz. s. 238).

112 Bilmen, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, s. 296; a.mlf., *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları*, s. 439.

Mısra bu şekilde herhangi bir kaynakta bulunamamış olmakla birlikte Ali Ekber-i Dihhudâ, Mevlânâ'ya atfettiği bir beyti şöyle kaydetmiştir:

یارِ بد بدتر بود از مارِ بد تا توانی می گریز از یارِ بد^{۱۱۳}

Yār-i bed bedter buved ez mār-i bed
Tā tevānī mī guríz ez yār-i bed

Kötü dost, kötü yilandan daha kötüdür. Kötü arkadaştan kaçabildiğince kaç.

Ancak Mevlânâ'nın eserlerinde bu beyit bulunamamıştır.

Sonuç

Ömer Nasuhî Bilmen *Hikmet Gonceleri*'nde Fars edebiyatından çokça alıntı yapmıştır. O, hadislerle ilgili yaptığı açıklamalarda bazen hadislerle doğrudan ilgili olan, bazen de kendisinin dolaylı olarak irtibat kurduğu birtakım alıntılara yer vermiştir. Eserde Fars edebiyatından yapılan alıntılarının yanında Türk edebiyatının önemli simalarından olan Bâkî'den de bir Farsça beyit alıntısı yer almaktadır.

Bilmen, eserinde Fars edebiyatından alıntı yaparken, bazen yazar adını (Şeyh Sa'dî, Celâleddîn-i Rûmî, Câmî gibi), bazen eser adını (*Mesnevî*, *Enîsü'l-vahde ve Celîsü'l-halve* gibi) ve nadiren de yazar ve eser adını birlikte (Sa'dî *Bûstân* gibi) zikrederek alıntılarının kaynağını belirtmiş, bazen de hiçbir şekilde kaynak verme yoluna gitmemiştir. Eserde Fars edebiyatından elli üç defa alıntı yapılmış olup bunlardan üçü mükerrer alıntılardır. Bu alıntılardan yirmi birinin yazar ve/veya eser adı verilmek suretiyle kaynağı gösterilmiş, otuz ikisinin ise kaynağı belirtilmemiştir. Çalışmamızda, Ömer Nasuhî Bilmen tarafından kaynağı verilenler de dâhil olmak üzere bütün Farsça alıntılarının kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmış, yapılan taramalar sonucunda altısı dışında bu alıntılarının kaynakları belirlenmiş ve dipnotlarda verilmiştir. Yapılan tespitler çerçevesinde *Hikmet Gonceleri*'nde yer alan Farsça alıntılarının Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*, *Bûstân* ve *Gazeliyyât*'ı; Mevlânâ'nın *Mesnevî* ve *Dîvân*'ı; Sâib-i Tebrîzî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Bâkî'nin *Dîvân*ları; Nîzâmî-i Gencevî'nin *Hamse*'si, Senâî-i Gaznevî'nin *Hadîkatü'l-hakîka*'sı, Mahmûd-i Gülistâne'nin *Enîsü'l-vahde ve Celîsü'l-halve*'si ve Âsif-i Necefâbâdî'nin şiirlerinden alındığı anlaşılmış ve ayrıca Ömer Nasuhî Bilmen'in bu alıntılar için yazar ve/veya eser adı şeklinde verdiği kaynakların da doğru olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Bâkî, *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım* (haz. Sabahattin Küçük), Ankara 2011.
- Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, İstanbul 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Beşyüz Hadis-i Şerif Hikmet Goncaları* (sad. Bilal Aksoy), Semerkand, İstanbul 2013.
- _____, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ts.
- _____, *Büyük Tefsir Tarihi I-II*, İstanbul 1974
- _____, *Hikmet Gonceleri 500 Hadisi Şerif Tercümesi ve İzahı*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1963.
- _____, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri I-VIII*, Haşim Ofset, İstanbul, ts.
- _____, *Kur'an-ı Kerimden Dersler ve Öğütler*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964.
- _____, “Mahâsin-i Edeb”, *Beyânü'l-hak*, C. IV, Sa. 96, s. 1800-1801.
- _____, *Nasâyih-i Kur'âniyye*, Ahmed Kâmil ve Şerîki Matbaası, İstanbul 1347/1928.
- Bursevî, İsmail Hakki, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân I-X*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2009.
- Câmî, Nüreddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Dîvân-ı Câmî I-II* (nşr. A'lâhân-ı Efsahzâd), Defter-i Neşr-i Mirâs-i Mektûb, Tahran 1378 hş.
- Dihhudâ, Alî Ekber, *Emsâl ve Hikem I-IV*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1391 hş.
- Dorc 4* (nşr. Mihr Erkâm-ı Râyâne), Tahran 1390 hş.
- Elmalı, Hüseyin, “Şiirleriyle Ömer Nasûhî Bilmen”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. XXXIV, sayı: 2 (Nisan-Haziran 1998), s. 73-98.
- Hâfız-ı Şîrâzî, *Dîvân-ı Hâce Hâfız-ı Şîrâzî* (nşr. Ebu'l-Kâsım İncû-yi Şîrâzî), Tahran 1367 hş.
- Kemikli, Bilal, “Ömer Nasûhî Bilmen'in Beyânü'l-Hak'taki Şiirleri”, *Dinî Araştırmalar*, c. II, sayı: 4 (Mayıs-Ağustos 1999), s. 47-58.
- Mansûr Fâzıl, “Şerh-i Hâl-i Âsif”, <http://andishe.ir/page.php?31>
- Mevlânâ, Celâleddîn Muhammed, *Mesnevî-i Ma'nevî I-VI* (haz. Adnan Karaismailoğlu, Derya Örs), Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

- Nizâmî, İlyâs b. Yûsuf, *Hamse-i Nizâmî* (nşr. Sâmiye Basîr-i Mujdehî, Bahâuddîn-i Hurremşâhî), Tahran 1383 hş.
- Revnakoğlu, Cemâleddîn Server, “Erzurum’un Büyük Kıymetlerinden: Yeni Diyânet Reisimiz”, *Tarih Yolunda Erzurum*, yıl: 2, sayı: 7-8 (Ocak 1961), s. 8-9, 27.
- Sa’dî-i Şîrâzî, Muslih b. Abdillâh, *Küllîyyât-ı Sa’dî* (nşr. Nizâmüddîn Nûrî Kûtnâî), İntişârât-ı Kitâb-ı Âbân, Tahran 1386 hş.
- Sâib-i Tebrîzî, *Dîvân I-VI* (nşr. Muhammed-i Kahraman), Tahran 1367 hş.
- Senâî-i Gaznevî, Ebu’l-Mecd Mecdûd b. Âdem, *Hadîkatü’l-hakîka ve Şerî’atu’t-tarîka* (nşr. Müderris-i Razavî), Tahran 1374 hş.
- Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Alimleri*, İstanbul 1987, s. 79-110.
- Vincenz von Rosenzweig, *Auswahl aus den Diwanen des Grössten Mystischen Dichters Persiens Mewlana Dschelaleddin Rumi*, Wien 1838.
- Yaran, Rahmi, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 162-163.
- Yavuz, Hulûsi, *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991.
- Ziya Paşa, *Harâbât I-III*, İstanbul 1291-1292.